

Terörizm, Psikososyal Etkileri ve Müdahale Modelleri

Terrorism, Psychological Effects and Intervention Models

Aylin DEMİRLİ¹

Öz: Ağırlıklı olarak, örgütlü biçimde, zor ve şiddet gibi araçlara başvurarak kaygı yaratıp bir takım istekleri kabul ettirmek için gerçekleştirilen bir eylem olarak tanımlanabilecek olan terör eylemlerinin en önemli amacı toplumsal yapıyı aşındırmaktır. Fiziksel, sosyal ve siyasi koşullara göre şekli, amacı, yöntemleri ve etkileri değişse de terörün insan hayatına olan etkisi çoğunlukla travmatik olmaktadır. Teröre doğrudan veya dolaylı olarak maruz kalan bireylerin ve toplumların günlük yaşantılarında, düşünce sistemlerinde, geleceğe ilişkin beklenti ve umutlarında kalıcı hasarlar oluşabilmektedir. Hem bireyler hem de toplum zaman zaman doğrudan ama çoğunlukla kitle iletişim araçları ile dolaylı olarak terör ile tanışmaktadır. Bu çalışmada öncelikli olarak, tanımı konusunda söz birliğine varılmamış olan terör kavramının ne olduğu ve nasıl anlaşılacağına ilişkin tartışmalara yer verilmiştir. Bunun ardından bireysel ve toplumsal düzlemdeki psikolojik etkileri ilgili literatür bağlamında betimlenmiştir. Devamında ise bireylerin terör eylemlerine doğrudan veya dolaylı olarak maruz kaldıkları durumlarda geliştirdikleri savunma mekanizmaları, stres bozuklukları ve müdahale yolları incelenmiştir. Bu bağlamda yaygın olan iki modelin yöntemleri ile ilgili temel kavram ve gerekçeler incelenmiştir ve bu modellerin uygulamalarına ilişkin örnekler yer verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: terör, travma, psikolojik etkiler, müdahale yöntemleri

Abstract: Terrorism is usually defined as a form of act committed to impose their demands to the government by causing anxiety through violence in an organized manner. The aim of terrorism is to erode the very fabric of a society. Although its forms, aims, methods and effects change according to physical, social and political conditions, the effects of terrorism on human life have always been traumatic. Permanent damages can occur in the daily life, thought systems, the expectations and hopes upon future of individuals' who are exposed to terrorism in a direct or indirect way. Both individuals and society happen to know terrorism sometimes directly, but usually indirectly via mass media. The purpose of the study was to raise a general awareness on the concept of terrorism that changes the existence of individuals and societies permanently. Moreover-what terrorism is and how it can be understood, even if there has not been an agreement on the definition of it- its psychological effects on individuals and communities, the concepts and reasons related to defense mechanism, post-traumatic stress disorders and their intervention methods used against it by the individuals are discussed to provide a clear understanding of terrorism. In this context, the two models have largely been used to understand the impact of terrorism is reviewed and cases about the models are screened.

Key Words: terror, trauma, psychological effects, intervention methods

Terör yüzyıllardır toplumların ve sistemlerin sorun olarak tanımladığı bir olgu olarak varlığını sürdürmektedir. Ülkemizde de terör gündemden hiç inmeyen, herkesin hayatını bir yönüyle etkileyen bir olgu olarak yıllardır varlığını sürdürmektedir. Bu çalışmanın amacı öncelikle terör olgusunun tanımı ve nedenleri ile teröre yol açan sebepler üzerine yapılan çalışmaları bütünleştirmek, sonrasında terör eylemlerinin toplumlarda ve bireylerde yarattığı psikososyal etkilerin, bu eylemlerin medyada yer almasının terörün fiziksel sınırlarının genişlemesindeki

rolünün altını çizmektir. Son olarak ise, müdahale yöntemlerinden kısaca bahsedilecek ve dünyada geliştirilen ve kullanılan bazı farklı müdahale modelleri karşılaştırılacaktır.

Terörizmin Tanımı ve Nedenleri

Terörizmin ne olduğu, ne anlama geldiği ve sonuçlarının neler olabileceğini anlamak için yapılmak istenen çalışmaların önünde engeller bulunmaktadır. Poland (1988) ortak bir tanıma ulaşamamış olmasının, terörizm ile ilgili çalışmaların en şaşırtıcı ve karamsar

¹ Psikolojik Danışman, Ankara Üniversitesi, Ankara, e-posta: ademirli@education.ankara.edu.tr

sorunu olduğunu vurgulamaktadır. Latince “terrere” sözcüğünden türetilmiş olan “terör” günlük konuşma dilinde “büyük korku, dehşet, tedhiş” anlamlarında kullanılmaktadır. Son dönemlerde bu geniş tanımlamaya, terörün “siyasi bir amaç için” yapılıyor olması da eklenmiştir (Yılmaz, 1989). Püsküllüoğlu (1999) terörü, örgütlü bir biçimde, birilerine -genellikle de iktidarlara- karşı zor, şiddet gibi araçlara başvurarak kaygı yaratıp birtakım istekleri kabul ettirmek ya da bazı kimseleri cezalandırmak için gerçekleştirilen bir eylem biçimi olarak tanımlamaktadır. Crenshaw (1992) ise terörizmi, politik şiddetin geniş kitleleri etkilemek amacıyla daha küçük kurbanlara yönelik ani saldırılar olarak kendini gösteren belirli bir yapısı olarak tanımlamaktadır.

Sözlük tanımları birbirine benzese de, ülkelerin siyasi duyarlılıkları ve uluslararası politikaları terörün yasal tanımlarında önemli farklılıklar yaratmaktadır. Terör, terörizm, terörist ve terör örgütü gibi kavramlar hakkındaki tanımlar, bakış açılarına göre farklılaşmaktadır (Coaffee, 2006; Dedeoğlu, 2003). Örneğin, Türkiye Cumhuriyeti 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu’nda, “Cebir ve şiddet kullanarak; baskı, korkutma, yıldırma, sindirme veya tehdit yöntemlerinden biriyle, Anayasada belirtilen Cumhuriyetin niteliklerini, siyasi, hukuki, sosyal, laik, ekonomik düzeni değiştirmek” ifadesi yer almaktadır (T.C. Anayasası, 2008). ABD Yasası’nda, ise “alt ulusal gruplarca veya gizli ajanlar tarafından” ifadesine rastlanmaktadır (U.S. Code Selection, 2005). Fransa’nın Terörle Mücadele Kanunu ise terörü, “baskı veya tehdit yoluyla mevcut kamu düzeninin ciddi olarak bozulması amacıyla bireysel veya toplu olarak bulunulan herhangi bir faaliyet” şeklinde tanımlamaktadır (Kaya, 2006). Bu durum, ülkelerin tehdit algılamalarındaki farklılıktan kaynaklanmaktadır.

Dedeoğlu (2003), “terör kavramının resmi tanımları” konusunda yaptığı çalışmada, uluslararası düzeyde ortak ve net bir terör tanımında uzlaşmaya varılamadığını çünkü yapılan hukuki tanımların, tanımlayan ülkeler açısından hukuken bağlayıcı olduğunu ve her ülkenin farklı tehdit algılarının söz konusu olduğunu belirtmektedir. Uluslararası sözleşmelerin, NATO’nun ve BM’nin net bir terörizm tanımının olmadığını ifade eden Dedeoğlu (2003), bu nedenle kimlerin veya hangi grupların terörist kabul edileceği konusunda uyuşmazlıklar olduğunu vurgulamaktadır. Bir başka deyişle, bir tarafın bakışına göre “vatan haini” ya da “terörist” olarak kabul edilen kişi veya gruplar; diğer tarafa göre “milli kurtuluş üyesi” ya da “özgürlük savaşçısı” olarak kabul edilebilmektedir (Coaffee, 2006; Ganor, 2002).

Bu yasal sorunların aşılması için araştırmacılar

ortak bir tanım oluşturmaya çalışmaktadırlar. Araştırmacılar, akademik çevreler tarafından yapılması gereken, hukuki süreçler içerisinde yerini alabilecek, aksi ispatlanana kadar geçerli olacak bir tanımın meşru otorite tarafından “terörist” olarak nitelendirilecek olan bir kimsenin diğer herkes tarafından da “terörist” olarak algılanmasını sağlayacak ve konuya nesnellik getirecek nitelikte olması gerektiğine işaret etmektedir (Dedeoğlu, 2003; Schbley, 2003). Bununla birlikte, farklı araştırmacılar ve kuramcılar bu tanım için farklı ölçütler önermektedirler. Garrison’a (2003, 2004) göre, bir eylemin terör olarak değerlendirilmesindeki en önemli ölçüt, “teröristin amacı” değil, amacına ulaşmaya yönelik seçtiği yol ve uyguladığı taktiklerdir. Gibbs (1989) de, terörizmin doğru tanımlanması için, kavramın şiddet, kontrol gibi farklı özelliklerini kapsayan kuramsal bir yapıya ihtiyaç olduğunu vurgulamaktadır. Terörizmi, “bir ideoloji etrafında örgütlenen birden fazla kişinin siyasi amaçlarını gerçekleştirebilmek için yürüttüğü kuralsız şiddet hareketleri” olarak tanımlayan Aklan (2002) bir eylemin terör eylemi olarak kabul edilebilmesi için, “ideoloji, örgüt ve eylem” unsurlarının bir araya gelmesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Tanımlar farklı noktaları ön plana alsalar da terörizmin genel olarak şiddet veya şiddet tehdidi yolu ile toplumsal ve politik dokuyu değiştirerek politik amaçlarına ulaşmayı amaçlayan bir yapı olduğu konusunda ortaklaşmaktadır (Bandura, 1990; Hoffman, 1999; Lomasky, 1991).

Teröre Yol Açan Nedenler

Araştırmalar, sadece “terörün ne olduğu” sorusu üzerinde değil, aynı zamanda, “teröre yol açan nedenler” üzerinde de yoğunlaşmaktadır. Teröre yol açan nedenleri sorgulayan araştırmalar, farklı terör olaylarının arkasında farklı nedenlerin olduğunu göstermektedir. Farklı çalışma alanlarında araştırmalar yapan bilim insanları, bir yandan ekonomik koşullar, etnik ilişkiler, hükümetlerin politikaları ve dini güdülerin terörist hareketlerin ortaya çıkışındaki etkisini incelerken diğer yandan da kişilik ve demografik özellikler gibi bireysel özelliklerin kişilerin terörist eylemlere katılma kararı vermelerine etkisini incelemişlerdir (Laquer, 1999).

Crenshaw (1990), arkasındaki psikolojik etmenler anlaşılmadan terörizmin ne olduğunun anlaşılamayacağını vurgulamıştır. Çünkü terörizmin ne olduğunu anlayabilmek için öncelikle teröristin amacını ve etkilediği kitlenin tepkilerini de analiz etmek gerekir. Ancak Silke’nin çalışması, terörizm ile ilgili çalışmaların sadece yüzde 6’sının psikolog ve psikiyatristlere ait olduğunu göstermiştir (Silke, 2001).

Psikolojinin terörizm alanındaki çalışmaları, 1960 sonrasında daha çok “insanlar neden terörist oluyorlar? Teröristlerin motivasyon kaynakları nelerdir?” gibi sorularla başlamıştır (Wardlaw, 1989). Bu çalışmalar, evrimsel ve psikobiyolojik yaklaşım gibi biyoloji temelli kuramlarla başlamış, bireysel psikoloji ve davranış üzerinde yoğunlaşan davranışçı yaklaşım ve psikodinamik yaklaşım gibi çalışmalar tarafından takip edilmiştir. Evrimsel yaklaşıma göre terör örgütleri, kendi kaynaklarını, politik ve/veya ekonomik açıdan artırmak amacıyla terör eylemlerine başvurmaktadırlar. Ancak, bu yaklaşım, terörist eylemleri planlayanların, bu eylemleri finanse edenlerin ve/veya gerçekleştirenlerin neden şiddete başvurduklarını açıklamakta yetersiz kaldığı için eleştirilmektedir (Locicero ve Sinclair, 2008). Psikodinamik yaklaşım ise, terörist eylemleri gerçekleştiren bireylerin motivasyonlarının sadece belirli bir hedefi cezalandırmaya yönelik olmadığını vurgulamaktadır (Locicero ve Sinclair, 2008). Lanning (2002), yaptığı çalışmada, evrimsel, psikodinamik, karar alma ve kişilik gelişimi yaklaşımları çerçevesinde teröre yol açan nedenlerin neler olabileceğine değinmektedir. Lanning’e (2002) göre, psikodinamik yaklaşım terörün arkasında yatan psikolojik etmenleri açıklarken teröristlerin, terörist olmayanlardan ne kadar farklı olduğundan çok, terörist olmayanlara ne kadar benzediği üzerinde durmaktadır. Son yıllarda yapılan çalışmaların çoğu bu görüşü desteklemektedir. Pek çok ülkede ve politik oluşumda, teröristler, psikopatolojik rahatsızlıklara sahip antisosyal kişilikler ve hatta psikotik bozukluk sergileyen bireyler olarak ifade edilmektedir (Ruby, 2002). Ancak teröristlerin psikolojik özelliklerini değerlendirmek ve karşılaştırmak amacıyla yapılan nicel ve nitel çalışmalarda teröristler ile diğer gruplar arasında belirgin farklılıklar bulunamamıştır (Atran, 2003; Crenshaw 2000; Silke, 2003; Victoroff, 2005). Posty ve Denny (1990) de yaptıkları çalışmada, teröristlerin çoğunda sanıldığı aksine psikopatoloji görülmediğini vurgulamaktadırlar. Karar alma yaklaşımı, sivil haklar ve sivil özgürlükler arasında oluşan gerilime dikkat çekerken; kişilik gelişimi yaklaşımı, terörizmin nedeni olarak dünya görüşlerinin çatışmasından çok, benlik görüşlerinin çatışmasını göstermektedir (Volkan, 2005). Son dönemde ise grup dinamiği (group dynamics) yaklaşımı, özgeci/ rasyonel (altruistic/rational) yaklaşım ve baskıcı/sessiz (oppression/silencing) yaklaşım gibi sosyal ve toplumsal temelli yaklaşımlar teröre neden olan etkenlerin araştırılmasında temel alınmaktadır (Locicero ve Sinclair, 2008). Kişiler,

farklı toplumsal yapılardan gelen, farklı ideolojik, toplumsal ve dini görüşler taşıyan ve birbirinden çok farklı eylem yöntemleri ve yapılanmaları seçen grupların üyesi olmaktadır. Bu kişilerin neden terörü bir eylem biçimi olarak seçtiklerini anlamak için var oldukları sosyal ve toplumsal temelleri araştırmak gerektiği vurgulanmaktadır (Post ve Denny, 2002; Schmidt ve Jongman, 1988; Stuckless ve Goranson, 1992). Aynı yaklaşımlar, terörist olmanın bir süreç içinde gerçekleştiğini vurgulamaktadırlar. Bu süreç, genellikle aniden ve hızlı gerçekleşen bir durum olmaktan çok toplumsal dinamiklerin içinde olduğu pek çok faktörün etkisiyle ve zamanla olgunlaşmaktadır. Bu faktörler arasında biyolojik faktörler, sosyal kimlik ve yabancılaşma, intikam psikolojisi, statü ve toplumsal ödüller, zorunlu katılımlar ve elverişli toplumsal durum sayılmaktadır (Post ve Denny, 2002; Schmidt ve Jongman, 1988; Stuckless ve Goranson, 1992).

Terörizmin Psikososyal Etkileri ve Sonuçları

Teröristin amacını ve hedeflerini nasıl seçtiğini anlamak için öncelikle terörün psikososyal etkilerini incelemek gerekmektedir. Çünkü terörizm her ne kadar korku ve şiddet üzerine kurulu olsa da bu şiddet amaçsız ve rastgele değildir. Toplumsal yapının oluşumunu incelemek, terörün psikososyal etkilerini anlamak için öncelikli olarak önemlidir. Toplum, birçoğu yaşamları boyunca asla bir araya gelmeyecek olan binlerce ya da milyonlarca bireyin, aynı etnik, dini, ulusal ya da ideolojik gruba ait olmaya dayalı yoğun bir aidiyet duygusuyla birbirlerine bağlanmasıyla oluşmaktadır (Volkan, 2005). Heider (1944) bireylerin kişilerarası ilişkilerini çevreleri hakkında dengeli bir görüş sahibi olacak şekilde örgütlediklerini vurgulamaktadır. Bu şekilde yapılandırılmış bir temsil alanının oluşması için bireyin çevresindeki öğeleri anlamlandırması gerekir ve bu gereklilik atıflar yoluyla sağlanır. Diğer bir ifadeyle, kişiler, olaylara ilişkin bir neden bularak çevreyi tutarlı ve istikrarlı bir şekilde algılayacak açıklamalar yapmaya çalışırlar. Heider (1944) bu çabanın iki temel nedenden kaynaklandığını ileri sürmektedir. Bu nedenlerden ilki tutarlı ve dengeli bir dünya görüşüne sahip olabilmek iken, diğeri çevreleri üzerinde kontrol sahibi olabilmektir (Heider, 1944). Dengeli ve kestirilebilir bir çevrede kendilerini güvende hissederek yaşamak isteyen bireyler, çoğunlukla, güven duygusuna yönelik bir tehdit söz konusu olana kadar, sahip oldukları güvenlik duygusunun farkında olmazlar (Holloway ve Fullerton, 1994). İnsan gruplarının kendilerini korumak ve güvende hissetmek için yarattıkları psikolojik ve fiziksel sınırlar, “tehlikeli olan” ile

“güvenli olan”ı ayırıp tehlikeli olanı grubun dışında bırakmak için grubun ortak kararı sonucunda belirlenir. Çünkü bireyler olumlu bir benlik algısına sahip olmak ve kendilerini güvende hissetmek için kendilerini toplumsal bir grup içinde tanımlarlar ve sosyal kimlik edinirler. Kendilerini eklemledikleri bu gruplar herhangi bir şekilde tehdit edilirse veya kişiler gruplarına yönelik bir tehdit algılarına, olumlu özellikleri kendi gruplarına, olumsuz özellikleri ise grup dışına yüklerler. Bu yolla ortak güvenlik duygusu yaratırlar (Tajfel, 1982). Güvenlik duygusunu ortak/paylaşılan düşünce şemaları yoluyla oluşturan ve sürdüren gruplar toplumsal bir doku meydana getirirler (Holloway ve Fullerton, 1994).

Terörizmin amacı da, bu toplumsal dokuyu aşındırmaktır (Koltko-Rivera ve Hancock, 2004). Toplumun emniyet, güven ve birlik duygusunu sarsmaya yönelik psikolojik saldırı olarak da düşünülebilecek terörizm, grup kimliğini ve güven duygusunu hedef alıp kırmaya çalışır (Hamaoka, Shigemura, Hall, ve Ursano, 2004). Uzun süreli olarak terör ve savaş gibi politik şiddete maruz kalmış toplumların stres belirtileri göstermede yüksek risk taşıdığı vurgulanmaktadır (Hournai, Armenian ve Zurayk, 1986). Ayrıca, kurbanların veya ideolojik, dini ve politik gündemle uzun süreli korku, şok, dehşet ve tikslenme yaşayan kişilerin iyi-olma hali ile sağlığını da büyük ölçüde etkilemektedir (Holloway, Norwood, Fullerton, Engel ve Ursano, 1997).

Terörizm, planlı ve organize bir şiddet içermesi, gizliliği, sadece düşmanı değil masum sivilleri de bilinçli şekilde hedef alması, şiddeti bir siyasal eylem ve propaganda aracı olarak kullanması, ideolojik bir amaca yönelmesi gibi yönleriyle diğer şiddet türlerinden ayrılmaktadır (Demirkent, 1980; Smith, 2008). Birbirinden çok farklı ideolojik güdülerle gerçekleştirilen terör eylemlerinin ortak hedefi, eylemlerin yaratacağı güvensizlik ortamı sonucunda halkın iktidara yönelik bakış açısını değiştirmek ve muhalif seslerin artmasını sağlamaktır (Coaffee, 2006). Şiddet, terörist için amaç değil “araç”tır. Aynı şekilde terörist açısından, hedef alınan kurbanlar sadece hedefi gerçekleştirmek için kullanılan birer araçtır (Bandura, 1990; Kılıçoğlu ve Demiray, 2004). Terör eyleminde görünürde terörü uygulayan ve teröre maruz kalan olarak adlandırılabilir iki taraf olmasına rağmen bir de üçüncü taraf vardır. Teröre dolaylı ya da sembolik yollardan maruz kalanların da (medya aracılığıyla teröre şahitlik eden kişiler, terör eylemlerinde hedef alınan sembolik hedeflere kültürel yakınlığı bulunan toplumsal kesimler gibi) terörün tarafları arasında sayılmasını gerektirmektedir. Medyanın, olayın doğrudan mağdurları olmayan “üçüncü kişi”ler üzerinde önemli etkilere sahip

olduğu araştırmacılar tarafından da belirtilmektedir (Salwen, Driscoll ve Garrison, 2005).

Terörün Sembolik ve Dolaylı Etkilerinin Yayılmasında Medyanın Rolü

Günümüzde gelişen iletişim teknolojilerinin de etkisiyle terörün dolaylı ve sembolik etkisi, saldırıların fiziksel etkisinden daha geniş bir alana ulaşmaktadır. Kitle iletişim araçları gündemi seçmekte, düzenlemekte ve belirlemiş olduğu gündem üzerine çeşitli yorumlar yaparak, sorunlara çözüm önerileri sunmaktadır (Korkmaz, 1999). Özellikle bireyselleşmiş kültürlerde, medyanın toplulukçu kültürlerden daha etkili olduğu belirtilmektedir. Bu durum terörün ve şiddetin, bireyselleşmiş kültürlerde, üçüncü kişiler üzerinde daha kolay etkili olabildiğini göstermektedir (Cho ve Han, 2004). Yapılan çalışmalar, bireyselleşen ve teknolojiyi yaşamında yoğun olarak kullanan bireylerden oluşan toplumların kitle iletişim araçlarından gelen mesajları içselleştirmeye daha açık olduklarını göstermektedir. Bunun farkında olan terörist gruplar kendilerine kaynak toplamak ve mesajlarını üçüncü kişilere duyurmak amacıyla hem klasik kitle iletişim araçlarını hem de interneti yoğun olarak kullanmaktadır (Rogers, 1999).

Terörizmin medya olmadan yaşayamayacağı yaygın bir kanaattir (Waters, 2002). Terörizmin, modern dönemin bir olgusu olması da daha çok bu durumla ilişkilendirilmektedir (Kart, 2001). Terör örgütleri medya sayesinde etkilerini yaymaktadır ve propaganda yapmaktadırlar. Her şeyden önce terörizme, televizyon ve radyo yayın ve haberlerinde ayrılan yer, terörizmi, kişilerin bilinçlerinde büyük ve daimi bir tehdit haline getirmektedir (Lamasky, 1991). Lamasky (1991) terörist eylemlere medyada ve toplumda verilen önem ve ilginin bu eylemlerin ölçülen etkileri ile karşılaştırıldığında orantısız olduğunu vurgulamaktadır. Lamasky (1991) bazı adli şiddet olaylarında daha büyük hasarlar ortaya çıkmasına rağmen, bu olayların kitle iletişim araçlarında ve toplumda terör eylemi kadar yankı bulmadığını vurgulamaktadır. Ayrıca, medya teknik kapasitesi sayesinde tüm haberleri canlı olarak; görüntü, ses ve ifadelerle vererek milyonlarca insanı, kendilerini kurbanların yerine koymaya ve onların yaşadığı dehşeti hissetmeye zorlamaktadır. Medyanın diğer bir özelliği de, her yeni saldırıdan sonra geçmişte olan terörist eylemleri bulup, belirsiz analizlerde bulunması ve yeni saldırıyla ilişkilendirerek yayınlamasıdır (Kart, 2001).

Alanyazına bakıldığında, terörist faaliyetleri ile bu eylemlerin medyada takip edilmesi ve yayılmasının olumsuz etkileri üzerine pek çok çalışma yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmalar toplumun önemli

bir kısmının, olay kendilerinden çok uzakta olsa bile özellikle medya kanallarıyla dolaylı olarak travma yaşadıklarını göstermiştir (Milgram, 1986). Özellikle 1993 yılındaki Dünya Ticaret Merkezi saldırısı ve 1995 Oklahama şehrindeki bombalı saldırıdan sonra, terör haberlerinin üçüncü kişiler üzerinde Travma Sonrası Stres Bozukluğu (TSSB) ve depresyon belirtilerinin görülmesinde etkili olup olmadığı araştırılmaya başlanmıştır (Ofman, Mastria ve Steinberg, 1995; Pferfferbaum, Stuber, Galea ve Fairbrother, 2000). Özellikle olayların görsel olarak aktarımı, izleyicinin olayı yaşayan kişilerle arasındaki mesafeyi kısaltmasına ve kendini olayın içinde hissederek buna yönelik tutum ve duygu geliştirmesine neden olmaktadır (Schleifer, 2006).

Televizyonda travmatik olayları seyretmek, hiçbir yakını zarar görmemiş veya öldürülmemiş olsa da, özellikle çocuklarda TSSB belirtilerinin görülmesine sebep olabilmektedir (Burnham, 2005). Terörist saldırılarla ilgili medya raporlarına sıkça maruz kalan ergenlerin de etkili baş etme mekanizmalarını kullanmalarında azalma görülmüştür (Tatar ve Amram, 2007). Bazı çalışmalarda, terörist saldırı ihtimali ile ilgili paylaşımlarda bulunulabilecek güvenli ortamların yaratılması ve bununla ilgili dersler konulmasıyla, öğrencilerin bölgesel ve ulusal düzeydeki bu saldırılara karşı hazırlıklı hale gelebileceği ve bunların etkileri ile daha kolay baş edebileceği öne sürülmektedir (Farner ve Noto, 2006).

Terör görüldüğü gibi medyayı kullanarak, başka şekilde etkileyemeyeceği toplumsal kesimlerde de korku yaratmayı başarmaktadır. Terörizmin temel hedefinin, toplumun emniyet, güven ve birlik duygusunu sarsmak ve bireyler üzerinde korku ve baskı oluşturmak olduğu düşünülürse (Holloway ve ark., 1997), medya oldukça kullanışlı bir araç durumuna gelebilmektedir.

Terör Olayına Maruz Kalmanın Psikolojik Etkileri

Terör gibi travmatik bir olaya maruz kalmanın psikolojik etkileri çok çeşitlidir ve kişilerin teröre karşı geliştirdikleri tepkiler de çeşitli faktörlere bağlı olarak belirlenmektedir (DiGiovanni, 2004). Teröre doğrudan ya da dolaylı olarak maruz kalan kişilerin tepkileri ilgilenmeme, empati/semptati kurma ya da travma olarak üç temel grupta değerlendirilebilir. Kişi, fiziksel olarak çok uzakta gerçekleşmiş ve kültürel olarak kendisiyle ilişkilendirmediği taraflar arasında gerçekleşen eylemlerde ilgilenmeme tavrını benimseyebilir. Diğer yandan, olay fiziksel olarak kendisine uzak bir yerde gerçekleşse de, taraflardan

biriyle sembolik ya da kültürel olarak özdeşleşmesi gibi durumlarda söz konusu tarafla empati/semptati de kurabilir. Olaya hem kültürel hem de fiziksel yakınlık olması durumunda ise terör eylemine doğrudan ya da kitle iletişim araçları aracılığıyla maruz kalan kişiler çeşitli ölçülerde travma geçirebilmektedirler (Quarantelli, 1985). Genetik donanım, toplumsal doku, geçmiş deneyimler ve gelecek beklentileri gibi faktörlerin yanı sıra saldırının fiziksel etkisi gibi özellikler ve olayın diğer özellikleri de kişilerin psikolojik tepkilerini şekillendirmektedir. Örneğin, bombardıman ve gizli bombaların patlamasının neden olduğu zarar ile bir yerleşim alanına sızma, sivillere saldırma ve rehin alma gibi terörist eylemler arasında bir ayrımın yapılması önemlidir (Oral ve Özgüner, 2001). Gizli ya da uzak mesafedeki saldırılarda zararın önemli bir kısmının olay sırasında hemen ortaya çıkması, yardım ulaşana kadar olayın çoktan sona ermesi gibi nedenlerle bu tip eylemler doğal felaketlerle benzerlik gösterirler. Afet durumlarında olduğu gibi bu tip saldırılarda da yıkıcı güç anonim ve biçimsiz bir öge olarak algılanır. Bu teröristlerle doğrudan karşılaşmaktan çok farklı bir durumdur (Oral ve Özgüner, 2001). Teröristle yüzleşme durumlarında ise ölüm korkusu, belirsizlik, alıkoyma, gaddarlığa ve şiddete maruz kalma gibi pek çok stres kaynağı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, bu durumlarda sağ kurtulan kurbanlar, terörü uygulayan tarafa karşı saldırı, kaçma, donakalma gibi geçici çözümler ve doğrudan baş etme yöntemleri de geliştirilebilmektedir (Quarantelli, 1985).

Her iki saldırı tipinde de olay sonrasında bireylerin büyük çoğunluğu, yoğun stres ve davranış değişikliği yaşamaktadır. Ayrıca, bireylerin özellikle tanıdık dünya imgeleri, insan doğası, ölüm ve kendileri ile ilgili düşüncelerinde farklılaşmalar gözlenmektedir. Kurbanlar, saldırı sonrası aynı kalamadıkları gibi, "dünyada kendi yerlerini bulma" ve dünya ile yeniden bütünleşmek için de psikolojik dönüşüm geçirmektedirler. Bu dönüşüm için çoğunlukla kişiye göre değişen bir yas ve iyileşme süreci gerekmektedir. Bireylerin önemli bir kısmı, yeni değerler özümseme ve uyum sağlama yolunu seçerken; bazıları, iyileşme döneminin ardından eski değer ve düşüncelerine dönebilmektedir (Jordan, 2005). Bunun yanı sıra, bireyler travmatik olaylara anlam yükleyerek, onları anlaşılır, tahmin ve kontrol edilebilir hale getirmeye çalışmaktadır (Holloway ve Fullerton, 1994).

Terörist Saldırının İlk Etkileri

Terörist saldırının ilk etkileri olarak, ölüm, yaralanma, yer değiştirme (göçe zorlanma/ kaçırılma) ve yapısal yıkım gibi etkiler sayılabilir. Ancak, teröristlerin nihai hedefi, eylemden kurtulanları ve

toplumun diğer üyelerini etkilemektedir (Hamaoka ve ark., 2004). Pek çok araştırma, çeşitli düzeylerde terörist eylemlere maruz kalmanın toplumların psikolojik yapısını önemli ölçüde bozduğunu ortaya koymaktadır; çünkü bu tür eylemler, bireyleri yoğun şekilde savunmasızlık, ölüm ve sakatlık gibi durumlar ile karşı karşıya bırakabilmektedir (Zeidner, 2006). Başka bir deyişle, terör, toplumun tüm bireylerini potansiyel kurban haline dönüştürmektedir. Bireylerin fiziksel ve psikolojik bütünlüğünü, mal varlığını ve diğer kendine ait varlıklarını, tanışıklık/aşinalık ve kontrol edebilirlik duygusunu, önemli değerlerini, düşüncelerini, yorumlarını, tutumlarını ve varsayımlarını tehdit etmekte olan doğrudan ve dolaylı tehditler travmatik bir toplum yaratmaktadır. Afetler sonucunda ortaya çıkan yaşantılar, kaygı, korku ve endişe algısından, yaşam korkusu ve paniğe hatta normalden patolojiğe, anlaşılabilirlerden anlaşılmaza ve yardımcıdan yıkıcıya geniş bir kapsamda görülebilmektedir (DiGiovanni, 2004). Ayrıca, bu tür eylemlere maruz kalmak kişilerin rutin faaliyetlerinin durmasına da neden olabilmektedir (Zeidner, 2006). Terörist eylemler sonucunda, kızgınlık, reddetme, odaklanma bozukluğu ve uyku bozukluğu hatta depresyon gibi sorunlar da görülebilmektedir. Bunlara, uyku bozuklukları, kendini üzgün hissetme, endişe, kaygı, artan alkol ve sigara tüketimi de eklenebilir (Nandi, Galea, Ahern ve Vlahov, 2005).

Hayatta kalanlara ilk müdahaleyi gerçekleştiren polis memurları, ilk yardım uzmanları, kriz danışmanları gibi profesyonellerin, şok, inanmama, şaşkınlık, fiziksel acı, titreme, ağlama, öfke ve suçluluk gibi ilk tepkileri göz önünde bulundurması gerekmektedir (DiGiovanni, 2004). Ayrıca, kişilerin güven ve emniyet duygusunun yıkılması, kişilerin ruh sağlığı uzmanları da dâhil olmak üzere, herkese karşı güvensizlik eğilimi göstermesine neden olabilmektedir (Waters, 2002). Çalışmalar, saldırıya maruz kalınmasını takip eden günlerde, kişilerde yüksek oranda TSSB ile kaygı ve depresyon belirtilerinin görüldüğünü göstermektedir (Brewin, Andrews ve Valentine, 2000; Shalev ve Freedman, 2005). TSSB ile bağlantılı olarak yetişkinlerde panik atak bozukluğunun görülme olasılığının yüksek olduğu da vurgulanmaktadır (Pfefferbaum ve ark., 2006).

Bu konuda yapılmış pek çok çalışma, erkek ve kadınların terör eylemlerinden etkilenme, eylemleri algılama ve eylemlerle baş etme yollarında farklılıklar olduğunu da ortaya koymaktadır (Hobfoll, Tracy ve Galea, 2006; Solomon, Gelkopf ve Bleich, 2005; Zeidner, 2006). Depresif yakınmalar ve travma sonrası psikolojik

incinmeler, kadınlarda, erkeklere oranla, daha ciddi boyutlarda görülmektedir (Brewin, Andrews ve Valentine, 2000; Burnham, 2005; Solomon, Gelkopf ve Bleich, 2005; Zeidner, 2006). Ayrıca, yapılan çalışmalar, kendilerinin ve ülkelerinin geleceğine bakarken, erkeklerin daha iyimser bir tutum takındıklarına ve terör eylemleriyle baş etme mekanizmalarına daha fazla güven duyduklarına dikkat çekmektedir. Aynı çalışmalar, erkeklerin olay ve olgular ve mücadele etme yöntemleri üzerine odaklanırken, kadınların daha çok ailelerini ve sevdiklerini nasıl koruyabilecekleri üzerine odaklandıklarını göstermektedir (Hobfoll, Tracy ve Galea, 2006; Solomon, Gelkopf ve Bleich, 2005; Zeidner, 2006). Terör eyleminin rastlantısallığı göz önüne alındığında, korunma yolları geliştirmeye çalışan kişilerin, hiçbir zaman tamamen korunamayacaklarını gördüklerinde, daha umutsuz ve kötümser bir bakış açısına yönelmeleri anlaşılabilir. Buna karşın; terörist eylemler söz konusu olduğunda, kadınların, erkeklere oranla, duyguları hakkında daha fazla konuştukları ve aileleriyle arkadaşlarının ne halde olduklarını daha fazla kontrol ettikleri görülmektedir (Solomon, Gelkopf ve Bleich, 2005; Zeidner, 2006).

Aynı olaya maruz kalan çocuk ve ergenler yetişkinlerden farklı tepkiler verebilmektedir. Çocuklarda, bir afet veya terörist eylemin ya da saldırının gerçekleşmesinin ardından ciddi psikolojik sorunlar görülebilmektedir (www.apa.org/ppo/issues/pterrorchild.html). Bu etkilerin ortaya çıkması için çocukların terör eylemine doğrudan maruz kalmaları gerekmektedir. Terör olayının yakınında bulunmaları, terör olayının sonucunda sevdikleri birini kaybetmeleri, ya da sadece terörden etkilenen bir bölgede yaşamaları hatta televizyondan izlemeleri durumunda psikolojik sorunlar ortaya çıkabilmektedir. Bekleneceği üzere, yakınları zarar gören veya öldürülen çocuklar, daha ağır TSSB belirtileri sergilerken, küçük yaşta olanlar, bilişsel gelişim düzeylerinden dolayı çok daha fazla korkmaktadırlar (Burnham, 2005). Okul öncesi yaş grubu çocukları, bu eylemlerden nasıl kurtulacaklarını bilememenin de etkisiyle, üstün güçlere sahip olduklarını veya yakınlarının onları kurtaracağını hayal edebilmektedirler. Okul çağı çocukları ise, edilgin bir rol sergileseler de, olayın etkilerini hafifletmek için çarpıtmalar yapabilmekte ve yüksek duyarlılık seviyesinde bulunmalarının etkisiyle, gelecekteki olası tehlikelerin de onlara zarar vereceği kurgusunu geliştirebilmektedirler. Bu çocuklarda, psikosomatik yakınmalarla beraber sinirli, hırçın, kaba ve tahrik edici davranışlar, ayrıca sosyal ilişkilerinde incinmeler sıklıkla görülmektedir

(Thompson ve Massat, 2005).

Ergenlik, riskli ve dengesiz bir dönem olmasına rağmen, Tatar ve Amram (2007) ergenlerin, terörist eylemlere maruz kaldıklarında daha işe yarar baş etme mekanizmaları geliştirdiklerini vurgulamaktadır. Ancak, bulgular, terörist eylemlere yoğun biçimde maruz kalınması durumunda ergenlerin şiddet gibi işe yaramayan baş etme mekanizmalarına yönelmesinde artış olduğunu ve bu artışın da hissedilen tehdit duygusu, yaşanan yerdeki risk ve şiddetin devamlılığıyla bağlantılı olduğunu göstermektedir (Even-Chen ve Itzhaky, 2007). Terörizmin, ergenlerin kendi psikolojik yılmazlık seviyeleri üzerinde de kalıcı etkisi vardır. Yetişkinlere benzer duygularla tepki veren ergenlerde travma sonrası dışa vurma eğilimi de yaygın olarak görülmektedir (Thompson ve Massat, 2005).

Terörist Saldırıların Etkileri ve İyileşme Dönemine İlişkin Psikolojik Modeller

Terörist saldırı ve afetlerin etkilerinin anlaşılması için yaygın olarak iki model kullanılır. Bu modellerden ilki olan klinik model, geçmişinde psikopatoloji, travma sonrası stres bozukluğu, depresyon, kaygı bozukluğu ve “madde kötüye kullanımı” yaşantısı olan bireylerin terörist saldırı ve afetle baş etmede ihtiyaç duyulan becerilerinin ve duygusal düzeylerinin yeterince gelişmemiş olduğunu vurgulamaktadır. Bu nedenle bu kişilerin yeni travmalar karşısında daha kırılgan olduklarını iddia etmektedir (Meyer, 1991). Özellikle erken travma literatürü; genetik özelliklerin, kişisel zayıflıkların ve geçmiş psikopatoloji deneyimlerinin kişilerin terör eylemi sonrasında yaşadıkları semptomları ağırlaştırdığını vurgulamaktadır. Terör yaşantısı sonucunda TSSB, Akut Stres Bozukluğu (ASB) ve Başka Türü Tanımlanamayan Aşırı Stres Bozukluğu (Disorders of extreme stress-not otherwise specified) görülebileceğini vurgulamakta bunlara yönelik tedaviler geliştirilmeye çalışılmaktadır (Meyer, 1991). Figley (1985) de travmatik olayın kabullenilmesi için ilk olarak travmanın anlamıyla yüzleşilmesi, sonrasında da kısa ve uzun süreli etkilerinin üstesinden gelinmesi gerektiğini vurgulamaktadır. İyileşme sürecini düzensiz ve sıkışmış psikolojik durumdaki bir kurbandan, düzenli ve ayakları üzerinde durabilen bir bireye dönüşme süreci olarak tanımlamaktadır. Bu sürecin ne kadar uzun süreceğini de yaşanan olayın içerdiği şiddet yoğunluğunun ve kurbanın kişisel özelliklerinin belirlediğini ifade etmektedir.

Diğer model ise stres yaşantısı sonucu oluşabilecek psikolojik etkileri kestirmede kaynak yokluğunun en önemli faktör olduğunu ileri süren Kaynakların

Korunumu Teorisi'dir (KKT: Conservation of Resources Theory) (Yakushko, 2008). Bu teoride kaynaklar; bağlanılan nesnelere, kişilik özellikleri, şartlar ile öz değerlere yüklenen anlamların verdiği enerji veya bu anlamların önem verilen kaynakların korunumunda sağladığı başarı olarak tanımlanır. KKT, az kaynakları olan bireylerin, kriz dönemlerinde daha kötü etkilendiklerini, iyileşmek için yeterli kaynak bulamadıklarını ve saldırı sonrası dönemde kırılgan olduklarını belirtmektedir.

Bu iki yaklaşımdan farklı olarak Jordan (2005), dengesizlik, yâdsıma ve bütünleşmeden oluşan üç aşamalı bir yas ve iyileşme modeli sunmaktadır. Ona göre, saldırının hemen ardından dengesizlik evresi gelir. Tepkilerin ağırlığı, kişinin eylemin yapıldığı yere olan yakınlığı, eyleme maruz kalma süresi gibi değişkenlere göre farklılık gösterir. Ayrıca bu tepkiler, olgunlaşmamış insani duygulardan baş edilemeyen karmaşık duygulara (hatta hissizliğe), öfke, acı, kaygı ve korkunun sözel ifadesinden biyolojik tepkilere; olayın rüyalar ve geçmişe dönüşlerle (flashback) tekrar tekrar yaşanmasına; aşırı uyarılmışlık haline ve öfke patlamalarına değin çeşitli yollarla kendini göstermektedir. Yadsıma evresinde, kişilerin çoğu, hızlı ve şaşırtıcı şekilde terörist eylem öncesi davranışlarına geri dönerler. Fakat bu, kişinin fiziksel ve psikolojik olarak etkilenmediği anlamına gelmez. Bu evrede yaşadıkları korku, çaresizlik ve dehşeti uzaklaştırmak için hafızalarını baskılamaya çalışabilirler. Bütünleşme safhasında ise hayatın anlamı kişisel temelde değerlendirilir. Ailenin ve/veya ilişkilerin kaybı konusunda (önem sırasına göre) farkındalık artar. Bireyler, sahip oldukları eski düşünce ve inanç sistemlerini yeniden kurgularlar veya yenilerini geliştirmeye çalışırlar; dünya, insan doğası, maneviyat ve kendileri ile ilgili algılarını düzenler ve uyum sağlarlar.

Savaş travması, katliam ve örgütlü politik şiddet eylemleri sonrasındaki psikolojik müdahaleler toplumsal temelli olmalıdır (Volkan, 2005). Topluma müdahale ile ilgili Kuzey Amerika modelleri özellikle psikiyatrik tanılamaya ve olaydan etkilenen bireylerin tedavisi üzerinde odaklanmaktadır. Öte yandan, Batılı olmayan bireyler aile ve toplumsal yapıları göz önünde bulundurulmadan tedavi edilmeye çalışılmaktadır. Bu durum kültürlerarası bir hata olarak tanımlanmaktadır (Dyregrov, Gupta, Gjestad ve Raundalen, 2002; Weiss ve Parish, 1989). Batılı olmayan toplumlarda travma ile ilgili temel kavramların kullanılması hatalı değildir. Ancak Batı kaynaklı bireysel terapi veya aile terapisi uygulamaları kullanışsız olabilmektedir (Dyregrov ve ark., 2002; Weiss ve Parish, 1989). Geleneksel toplumlarda sosyal kimlikler çoğunlukla aile

yaşamıyla bütünleşmektedir (Griffith ve ark., 2005). Bu toplumlarda ailenin verdiği sosyal destek ve aile içi iletişim, terörün toplumda yarattığı psikolojik ve maddi zararın giderilmesinde hayati role sahiptir. Buna ek olarak aile odaklı yaklaşımlar, az sayıda psikolojik sağlık uzmanı ve kısıtlı maddi kaynağa sahip yoksul ülkelerde, geniş kitlelere ulaşmada avantaj sağlamaktadır (Griffith ve ark., 2005).

Griffith ve arkadaşlarının (2005) 1999 Kosova Savaşı'ndan etkilenen Arnavut savaş mağdurlarıyla yaptıkları çalışma geleneksel aile temelli toplumun rehabilitasyonuna iyi bir örnektir. Çalışma, aileye odaklanma, yılmazlık ve profesyonel işbirliği temalarına dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. Bireylere odaklanmak yerine; kişilerin aile işlevlerini, ailedeki rollerini, akrabaların desteğini ve toplumun öz bakım mekanizmalarını yeniden canlandırmaya çalışılmıştır. Çalışma dâhilinde Kosova'daki profesyonellerin becerilerini artırarak, ailelerin psikolojik ihtiyaçlarını karşılamak ve mevcut kaynakları ile güçlerini geliştirmek amacıyla Kosova Aile Profesyonel Eğitim Birliği (Kosova Family Professional Education Collaborative) kurulmuştur. Yetersiz finansal ve profesyonel kaynaklara rağmen çalışma sonuçları etkileyicidir (Griffith ve ark., 2005). Sonuç olarak, aileler, uzmanlarla beraber ailelerinde desteğe ihtiyaç duyan bireylere ulaşabilmeye ve destek olmaya başlamışlardır. Bu sayede Batı kaynaklı yöntemlerle karşılaştırılınca daha çok kişiye ulaşılabilmiştir. Ayrıca hem bireysel hem de toplumsal iyileşme daha hızlı sağlanmıştır (Griffith ve ark., 2005).

Sonuç

Özellikle 20. yüzyılda kitlelerin yaşamında bu denli etkili olmaya başlayan terör, kitle iletişim araçları ve teknolojilerdeki gelişime paralel olarak bu etkisini ve yaygınlığını hızla artırmaktadır. Özellikle 11 Eylül'de, ABD'deki Dünya Ticaret Merkezi ve Pentagon'a yapılan saldırılar güçsüzün güçlüyü tehdit edebilme gücünü gösteren ve devletlerin güvenlik algılarını sarsan bir eylem olmuştur. Algılardaki bu sarsılma, artık hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağı ve çağımızda güvenliğin özgürlüğün bile önünde yer alacağı gibi söylemlerin gelişmesine ve bu söyleme uygun politikalar geliştirilmesine sebep olmuştur.

Algılardaki bu değişim, bireylerin kişisel güvenlik algılarını, yaşam şekillerini, gelecek beklentilerini ve seçimlerini etkiler hale gelmiştir. Medyanın da etkisi ile fiziksel etkilerinin çok ötesinde bir toplumsal etki yaratan terör eylemleri, meydana geldikleri coğrafyadan çok farklı bölgelerdeki toplumlarda ve bireylerde kırılmalara ve travmalara sebep olur hale gelmiştir.

Yaygınlığı ve etkisi bu denli artan terörist saldırılarının ne olduğu, ne gibi etkiler yarattığı ve bu etkilerin giderilmesi için neler yapılması gerektiği üzerinde çalışmalar hız kazanmıştır. Terörün ne olduğu ve neden olduğu, nasıl eyleme geçtiği, bireyleri ve toplumları nasıl etkilediği ciddi sorular ve sorunlar olarak araştırılmaktadır. Terörün sadece hedef aldığı kişiler üzerindeki etkileri değil, bu sembolik hedefler yoluyla ulaşmaya çalıştığı üçüncü kişiler üzerindeki etkileri de önemli birer araştırma konusudur.

Medya'da yer alan terörle ilgili haberlerin kitleler üzerinde yarattığı etkilerin incelenmeye başlanması bu anlamda önemli bir gelişme olarak görülebilir. Yapılan araştırmalar, bu haberlerin özellikle çocuklarla ergenler üzerinde travmatik etkiler yaratabildiğini ortaya koymuştur. Olaya hem kültürel hem fiziksel yakınlık olması durumunda ise terör eylemine doğrudan veya kitle iletişim araçlarıyla maruz kalan kişilerin travma yaşama olasılıklarının arttığı görülmüştür.

Başka bir deyişle, terör, medya kanallarını da kullanarak toplumun tüm bireylerinin potansiyel kurban haline dönüşmesine neden olmaktadır. Terörizm, bireylerin fiziksel ve psikolojik bütünlüğünü, kontrol edebilirlik duygusunu, değerlerini, düşüncelerini, yorumlarını, tutumlarını ve varsayımlarını doğrudan ve dolaylı tehdit ederek travmatik bir toplum yaratmaktadır.

Ruh sağlığı alanındaki çalışmalar terörün etkilerinin anlaşılması ve giderilmesine yönelik yöntemlerin geliştirilmesine odaklanmıştır. Bu alanda var olan modellerin işlevselliğinin ve farklı kültürlere uyarlanabilirliğinin değerlendirildiği çalışmalar yanında, Kosova gibi farklı toplumsal değerlere ve ekonomik yetersizliklere sahip ülkelerde terörün yarattığı etkilerin nasıl iyileştirileceğine yönelik araştırmalar hız kazanmıştır.

Ülkemiz de terör eylemi ile yıllardır tanışık yaşamaktadır. Medyada kendine her zaman ön sıralarda yer bulan terör olgusunun toplum ve bireyler üzerinde yarattığı etkilerin araştırıldığı çalışmaların olmaması üzücüdür. Dahası, yarattığı etkiler tam olarak araştırılmadığı için, terörden doğrudan veya dolaylı etkilenen bireylere yönelik bir müdahale modeli geliştirilmesi de mümkün olmamıştır. Terörle ilgili çalışmaların daha çok hukuk ve siyaset bilimi alanlarına sıkıştığı ülkemizde, psikologlar ve psikolojik danışmanlar ile sosyal hizmet uzmanlarının bu konudaki becerilerinin geliştirilmesine yönelik araştırma ve uygulama çalışmalarının yapılmasına ivedilikle ihtiyaç vardır.

Kaynaklar

- Aklan, N. (2002). *Gençlik ve terörizm*. Ankara: Temuh Yayınları
- Atran, S. (2003). Genesis of suicide terrorism. *Science*, 299(5612), 1534- 1539.
- Bandura, A. (1990). Mechanisms of moral disengagement. (Ed: W. Reich.), *Origins of terrorism: Psychologies, ideologies, theologies, states of mind* (pp. 161-191) Washington: Woodrow Wilson Center Press.
- Brewin, C. R., Andrews, B. ve Valantine, J. D. (2000). Meta-analysis of risk factors for posttraumatic stress disorder in trauma-exposed adults. *Journal of Counseling and Clinical Psychology*, 68, 748-766.
- Burnham, J. J. (2005). Children's fears: A pre-9/11 and post-9/11 comparison using the American fear survey Schedule for children. *Journal of Counseling & Development*, 85, 461- 466.
- Cho, H. ve Han, M. (2004). Perceived effect of the mass media on self vs. other: A cross-cultural investigation of the third person effect hypothesis. *Journal of Asian Pacific Communication*, 14(2), 299-318.
- Coaffee, J. (2006). From counterterrorism to resilience. *The European Legacy*, 11(4), 389-403.
- Crenshaw, M. (1990). Questions to be answered, research to be done. (Ed: W. Reich), *Origins of Terrorism*. Cambridge: Woodrow Wilson Center.
- Crenshaw, M. (1992). How terrorists think: what psychology can contribute to understanding terrorism? (Ed: L. Howard), *Terrorism: Roots, Impact, Responses* (pp. 71- 80). London: Praeger.
- Crenshaw, M. (2000). The psychology of terrorism: An agenda for the 21st century. *Political Psychology*, 23(3), 405-420.
- Dedeoğlu, B. (2003). Bermuda triangle: Comparing official definitions of terrorist activity. *Terrorism and Political Violence*, 15, 81-110.
- Demirkent, N. (1980). *Türkiye'de terörün boyutları, gelişimi ve çözüm yolları; "Türkiye'de terör"*. Ankara: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- DiGiovanni, C. (2004). The spectrum of human reactions to terrorist attacks with weapons of mass destruction: Early management considerations. *Prehospital and Disaster Medicine*, 18(3), 253-257.
- Dyregrov, A., Gupta, L., Gjestad, R., ve Raundalen, M. (2002). Is the culture always right? *Traumatology*, 8(3), 3-10.
- Even-Chen, M. S. ve Itzhaky, H. (2007). Exposure to terrorism and violent behavior among adolescents in Israel. *Journal of Community Psychology*, 35(1), 43-55.
- Farner, S. M. ve Noto, S. J. (2006). Impact of a collage course on perceptions of terrorism preparedness activities. *American Journal of Health Studies*, 21(3), 137-141.
- Ganor, B. (2002). Defining terrorism: Is one man's terrorist another man's freedom fighter? *Police Practice and Research*, 3, 287- 304.
- Garrison, A. (2003). Terrorism: The nature of its history. *Criminal Justice Studies*, 16(1), 39-52.
- Garrison, A. (2004). Defining terrorism: Philosophy of the bomb, propaganda by deed and chance through fear and violence. *The Justice Professional*, 17(3), 259-278.
- Gibbs, J. P. (1989). Conceptualization of terrorism. *American Sociological Review*, 54, 329- 340.
- Griffith, J. L., Agani, F., Weine, S., Ukshini, S., Pulleyblank-Coffey, E., Ulaj, J., Rolland, J., Blyta, A., ve Kalaba, M. (2005). A family-based mental health program of recovery from state terror in Kosovo. *Behavioral Sciences and the Law*, 23, 547-558.
- Hamaoka, D. A., Shigemura, J., Hall, M. J., ve Ursano, R. J. (2004). Mental health's role in combating terror. *Journal of Mental Health*, 13(6), 531-535.
- Heider, F. (1944). Social perception and phenomenal causality. *Psychological Review*, 51, 358-374.
- Hobfoll, S. E., Tracy, M., ve Galea, S. (2006). The impact of resource loss and traumatic growth on probable PTSD and depression following terrorist attacks. *Journal of Traumatic Stress*, 19(6), 867-878.
- Hoffman, B. (1999). The mind of the terrorist: perspectives from social psychology. *Psychiatric Annals*, 29, 337-340.
- Holloway, H. C. ve Fullerton, C. S. (1994). The psychology of terror and its aftermath. (Ed: R. J. Ursano, B. G. McCaughey, ve C. S. Fullerton) *Individual and Community Response to Trauma and Disaster*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Holloway, H. C., Norwood, A. E., Fullerton, C. S., Engel, C. C., ve Ursano, R. J. (1997). The threat of biological weapons: Prophylaxis and mitigation of psychological and social consequences. *Journal of the American Medical Association*, 278, 425-427.
- Hournai, L., Armanian, H. ve Zuryak, H. (1986). A population based survey of loss and psychological distress during war. *Social Science and Medicine*, 23, 269- 275.
- Jordan, K. (2005). What we learned from 9/11: A terrorism grief and recovery process model. *Brief Treatment and Crisis Intervention*. 5(4), 340-355.
- Kart, M. E. (2001). Politik terörizmin sosyal psikolojik yönü. *Türk Psikoloji Bülteni*, 22, 76-87.
- Kaya, İ. (2006). *Terörle mücadele ve uluslararası hukuk*. Legal Kitapevi: Ankara.
- Kılıçoğlu, E. F., ve Demiray, U. (2004). 15 kasım 2003 Sinagoglar- 20 kasım 2003 HSBC ve İngiliz Konsoloslugu saldırılarının terör bağlamında irdelenmesi, (Ed: O. Gökçe, ve U. Demiray) *Terörün Görüntüleri, Görüntülerin Terörü*, Çizgi Kitabevi: Konya.

- Koltko-Rivera, M. E. ve Hancock, P. A. (2004). Paper presented at the RTO SCI Symposium on "Systems, Concepts and Integration Methods and Technologies for Defense Against Terrorism," held in London, United Kingdom, 25-27 October 2004, and published in RTO-MP-SCI-158.
- Korkmaz, A. (1999). *Terör ve medya ilişkisi*. Ankara: Emniyet Genel Müdürlüğü Basımevi
- Lanning, K. (2002). Reflections an September 11: Lessons from psychological perspectives. *Analyses of Social Issues and Public Policy*, 2, 27- 34.
- Laquer, W. (1999). *The new terrorism*. New York: Oxford University Press.
- Locicero, A ve Sinclair, S. J. (2008). Terrorism and terrorist leaders: Insights from developmental and ecological psychology. *Studies in Conflict & Terrorism*, 31, 227-250.
- Lomasky, L. (1991). The political significance of terrorism. In R. Frey and C. Morris (ed.), *Violence, terrorism and justice* (pp 86- 115). New York: Cambridge University Press.
- Meyer, D. (1991). Emotional recovery from Loma Prieta earthquake. *Networks: Earthquake Preparedness News*, 6(1), 6-7.
- Milgram, N. (1986) General introduction to the field of war-related stress. (Ed: N. A. Milgram), *Stress and Coping in Time of War: Generalizations from the Israeli Experience* (pp 23-36). New York: Brunner/Mazel.
- Nandi, A., Galea, S., Ahern, J., ve Vlahov, D. (2005). Probable cigarette dependence, PTSD, and depression after an urban disaster: Results from a population survey of New York City residents 4 months after September 11, 2001. *Psychiatry*, 68 (4), 299-310.
- Ofman, P. S., Mastaria, M. A., ve Sterinberg, J. (1995). Mental health response to terrorism: The World Trade Center bombing. *Journal of Health Counseling*, 17, 312-320.
- Oral, N. ve Özgüner, Z. T. (2001). Terörist saldırılarının ardından travma sonrası stres belirtilerinde iyileşme. *Türk Psikoloji Bülteni*, 22, 64-73.
- Pfefferbaum, B., Stuber, J., Galea, J., ve Fairbrother, G. (2006). Panic reactions to terrorist attacks and probable posttraumatic stress disorder in adolescents. *Journal of Traumatic Stress*, 19(2), 217-228.
- Poland, J. M. (1988). *Understanding terrorism: Groups, strategies, and responses*. New Jersey: Prentice-Hall.
- Posty, J. ve Denny, L. (2002). *The terrorists in their own words*. Paper presented at the International Society of Political Psychology Conference, 16- 19 July, Berlin, Germany.
- Püsküllüoğlu, A. (1999). Türkçe Sözlük. İstanbul: Doğan Yayıncılık.
- Quarantelli, E. L. (1985). An assessment of conflicting views of mental health: The consequences of traumatic events. (Ed: C. R. Figley), *Trauma and Its Wake: The Study and Treatment of PTSD*. New York: Brunner/Mazel, Inc.
- Rogers, M. (1999). *Cyberterrorism and computer crime*. Presentation Department of National Defence Air Command, Winnipeg, Manitoba, Canada.
- Ruby, C. L. (2002). Are terrorists mentally deranged? *Analysis of Social Issues and Public Policy*, 2(1), 15-26.
- Salwen, M. B., Driscoll, P. D., ve Garrison, B. (2005). *Online news and the public*. ISBN: 0805848223, <http://books.online.com/books>.
- Schbley, A. (2003). Defining religious Terrorism: A causal and anthological profile. *Studies in Conflict and Terrorism*, 26, 105- 134.
- Schmidt, A. P. ve Jongman, A. J. (1988). *Political terrorism*, (2nd Ed.), Oxford: North-Holland Publishing Company.
- Schleifer, R. (2006). Psychological operations: a new variatoin on an age-old art: Hezbollah versus Israel. *Studies in Conflict & Terrorism*, 29, 1-19.
- Silke, A. (2001). The devil you know: continuing problems with research on terrorism. *Terrorism and Political Violence*, 13(4), 1-14.
- Silke, A. (2003). Becoming a terrorist. (Ed: A. Silke), *Terrorists, victims and society: Psychological perspectives on terrorism and its consequences* (pp. 29- 53). Hobken, NJ: Wiley.
- Shalev, A. Y. ve Freedman, S. (2005). PTSD following terrorist attacks: A prospective evaluation. *American Journal of Psychiatry*, 162(6), 1188- 1191.
- Smith, A. G. (2008). The implicit motives of terrorist groups: How the needs for affiliation and power translate into death and destruction. *Political Psychology*, 29(1), 55-75.
- Solomon, Z., Gelkopf, M., ve Bleich, A. (2005). Is terror gender blind: Gender differences in reaction to terror events? *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 40(12), 947-954.
- Stuckless, N. ve Goranson, R. (1992). The vengeance scale: development of a measure of attitudes toward revenge. *Journal of Social Behaviour and Personality*, 7, 25-42.
- Tajfel, H. (1982). *Social psychology of intergroup relations*. *Annual Review Psychology*, 33, 1- 39.
- Tatar, M. ve Amram, S. (2007). Israeli adolescents' coping strategies in relation to terrorist attacks. *British Journal of Guidance & Counseling*, 35(2), 163-173.
- Thompson, T. ve Massat C. R. (2005). Experiences of violence, post-traumatic stress, academic achievement and behavior problems of Urban African-American children. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 22(5), 367-393.

- Victoroff, J. (2005). The mind of the terrorist: A review and critique of psychological approaches. *Journal of Conflict Resolution*, 49, 3- 42.
- Volkan, V. (2005). *Körü körüne inanç: Kriz ve terör dönemlerinde geniş gruplar ve liderleri*. Okyanus Yayıncılık: İstanbul.
- Wardlaw, G. (1989). *Political terrorism: Theory, tactics and counter- measures*, (2nd Ed.) Cambridge: Cambridge University Press.
- Waters, J. A. (2002). Moving forward from September 11: A stress/ crisis/ Trauma response model. *Brief Treatment and Crisis Intervention*, 2(1), 55-74.
- Weiss, B. S. ve Parish, B. (1989). Culturally appropriate crisis counseling: Adapting an American method for use with Indochinese refugees. *Social Work*, 34(3), 252-255.
- American Psychological Association (www.apa.org/ppo/issues/pterrorchild.html)
- Yalvaç, G. (2008). *Ceza ve yargılama hukuku yasaları. T.C. Anayasası: TCK CMK CGTİK ve ilgili mevzuat*. Ankara: Adalet Yayınları
- Yakushko, O. (2008). The impact of social and political changes on survivors of political persecutions in rural Russia and Ukraine. *Political Psychology*, 29(1), 119130.
- Yılmaz, A. (1989). *Terörizm: Dünü, bugünü, yarını*. Ankara: T.C.İçişleri Bakanlığı Yayınları.
- Zeidner, M. (2006). Gender group differences in coping with chronic terror: The Israeli scene. *Sex Roles*, 54 (3), 297- 310.